

สารคดีทางวัฒนธรรม
พื้นที่ เขตแดน และพรมแดน : ก้าวข้าม หรือ มองข้าม

อิษณ์ ปักกันตร์ธ*

Idh Pukkanthorn

---

* นักวิจัยอิสระ

ปณิณกะคดีชิ้นนี้เป็นการพยายามที่จะทบทวน ประเด็นเรื่อง พื้นที่ เขตแดน และพรมแดนซึ่งมีแรงบันดาลใจมาจากการเข้าฟังสัมมนาเชิงวิชาการที่จัดโดยคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยกาฬสินธุ์ เมื่อวันที่ 30 มกราคม 2559 ที่ผ่านมา ผู้เขียนได้นำเอาเนื้อหาจากการบรรยายของวิทยากรทั้งสองท่าน ได้แก่ ศาสตราจารย์ดร.อรรรณ นันทจักร และ ดร.ภัททิยา อิมเรวัตติ ในประเด็นการวิจัยข้ามพรมแดน ซึ่งได้เปิดโลกทัศน์ให้แก่ผู้เขียนและนำมาสู่การใคร่ครวญต่อประเด็นนี้อย่างต่อเนื่อง เพราะมีความสอดคล้องกับประเด็นที่ผู้เขียนกำลังทำการวิจัยอยู่ ณ ปัจจุบัน ดังนั้นข้อเขียนชิ้นนี้ อาจจะไม่ถือว่าเป็นเนื้อหาสาระเชิงวิชาการของความเป็นพรมแดน เขตแดน หรือพื้นที่ แต่จะนำเสนอในแง่มุมของการทบทวนและตั้งคำถาม ต่อความเข้าใจโดยมีตัวเองเป็นผู้อ่านที่หนึ่ง

พื้นที่ เขตแดน และพรมแดน ในฐานะองค์ประกอบของประดิษฐกรรมสำหรับกำหนดขอบเขตการครอบครอง

ความสนใจในประเด็นของพรมแดนของผู้เขียนนั้น จะขอเริ่มต้นที่การค้นหาคำหมายของคำว่าต่างๆ ที่หยิบยกมาเป็นหัวข้อของการเขียน จากจุลสารความมั่นคงศึกษา 2 ซึ่งสนับสนุนโดยสถาบันการข่าวกรอง สำนักข่าวกรองแห่งชาติได้กล่าวถึง ความสำคัญของการก่อเกิดเส้นแบ่งเขต หรือพรมแดน ว่าเป็นวิธีการที่สังคมมนุษย์ใช้สำหรับจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนและการจัดการปกครอง รวมทั้งจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสภาพแวดล้อมที่ประกอบพร้อมไปด้วยการให้ความหมายและการการวางวิธีการปฏิบัติที่เหมาะสมกับพื้นที่ ดังนั้น นิยามความหมายของพรมแดนเขตแดน ชายแดน จึงถูกนำเสนอใน 2 ลักษณะ คือ แบบกว้างและแคบ โดยที่นิยามที่อธิบายในแบบกว้าง ให้ความหมายเขตแดน (boundary) และเส้นแบ่งเขต (border/borderline) ว่าหมายถึง การแยกบางสิ่งออกจากกัน แต่ในขณะเดียวกันก็ทำให้เกิดการรวมบางสิ่งเข้าด้วยกัน ความเป็นเขตอาจจะมีทั้งความชัดเจนในเชิงรูปธรรมหรือมีเส้นแบ่งแยกเขตแดนแบบนามธรรม ซึ่งใช้ความรู้สึกที่เกิดจากจิตใจเป็นเครื่องวัด ซึ่งส่วนมากความหมายของขอบเขตแบบกว้างๆ จะพบอยู่ในขอบเขตที่บ่งถึงความสัมพันธ์ระหว่างคน สังคม และวัฒนธรรมการให้นิยามแบบกว้างมีความหลากหลายและซับซ้อน เพราะเขตแดนอาจจะเป็นเครื่องบ่งชี้อัตลักษณ์ ความเป็นกลุ่มก้อน พรรคพวก ความเป็นเขา เป็นเรา ซึ่งความหลากหลายดังกล่าวบางส่วนกลายมาเป็นความคลุมเครือ ไม่ชัดเจน พร่าเลือนและเป็นปัจจัยที่มีผลต่อความเคลื่อนไหวของชีวิตบนพื้นที่พรมแดน

ในความหมายแบบแคบ หรือจำเพาะเจาะจงลงไป หมายถึงพื้นที่หรือเขตแดนที่มุ่งรองรับความสัมพันธ์ทางสังคมของคนซึ่งมีความหมายคล้ายหรือใกล้เคียงกับความหมายในแบบกว้างที่ได้หยิบยกมาอธิบายในข้างต้น แต่ความคิดเรื่องพื้นที่และเขตแดนสมัยใหม่ที่ว่าด้วยความเป็นเจ้าของหรืออำสสิทธิในอธิปไตยของพื้นที่วางอยู่บนหลักการครอบครองพื้นที่ทางกายภาพเชิงภูมิศาสตร์โดยมีอำนาจการปกครองสูงสุดและสมบูรณ์เหนือพื้นที่ที่มีแนวอาณาเขตกำหนดไว้อย่างชัดเจนและไม่ยอมรับอำนาจใดอยู่เหนือกว่าจากภายนอกเขตแดน (ศุภนิมิตร, 2553 อ้างถึง Hinsley, 1986) แนวคิดดังกล่าวเป็นประดิษฐกรรมทางการเมืองเพื่อแก้ไขปัญหาการซ้อนทับของอธิปไตยในดินแดนโดยมีการพัฒนาแนวคิดในช่วงของการเคลื่อนไหวและแพร่กระจายคริสต์ศาสนาในยุโรปผ่านจักรวรรดินิยม ซึ่งทำให้เกิดพื้นที่หรือส่วนของพื้นที่ที่ซ้อนทับระหว่างพื้นที่ของศาสนาและเขตแดนของอาณาจักรทำให้เกิดข้อขัดแย้งระหว่างอาณาจักรและศาสนา นั้นเป็นที่มาตั้งต้นของการสร้างข้อตกลงในเชิงพื้นที่ที่ทำให้เกิดการมีขอบเขตที่ชัดเจนของรัฐ มีความอยู่ตัวและคงที่ และนั่นหมายถึงการทำให้ผู้ครอบครองและบริหารพื้นที่รับรู้ขอบเขตในการควบคุมทั้งประชากร ทรัพยากรผ่านระบบกฎหมาย และทำให้มีการขีดเส้นแบ่งขึ้นเพื่อประกาศอาณาเขตของการควบคุมเขตแดน จึงถูกนิยามความหมายเป็นพื้นที่ ดังต่อไปนี้

- เป็นแนวป้องกันภัยและอันตรายต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นกองกำลังของศัตรูผู้รุกราน และสิ่งอื่นไม่พึงประสงค์ เช่น ยาเสพติด ของเถื่อน การค้ายา และบุคคลอันไม่พึงปรารถนา รัฐจะวางกำลังและบุคลากร เช่น กองทัพเจ้าหน้าที่ตรวจคนเข้าเมือง เขตแดน / พรมแดน / ชายแดนตำรวจตระเวนชายแดน ศุลกากร พร้อมกับเครื่องมือที่จำเป็นสำหรับตรวจสอบและป้องกันการรุกรานเข้ามาของคน พาหะและวัตถุที่ไม่พึงประสงค์
- ช่วยกำหนดขอบเขตของชุมชนทางการเมืองในบางรัฐพื้นที่เขตแดนของรัฐกับพื้นที่ชุมชนทางการเมืองที่วางอยู่บนอัตลักษณ์ร่วมทางเชื้อชาติ ศาสนาภาษา หรือความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ซ้อนกันพอดี ก็ไม่มีปัญหา แต่ถ้าพื้นที่ทั้งสองเหลื่อมกันมาก ก็มักนำไปสู่ความขัดแย้งทางสังคมระหว่างกลุ่มคนที่มีอัตลักษณ์ที่แตกต่างกัน
- เป็นด่านกักกันและตรวจสอบการไหลเวียนเข้าออกอันเกิดจากการซื้อขาย แลกเปลี่ยนสินค้าและบริการต่างๆ เพื่อเก็บข้อมูล ภาษีและอากร รวมทั้งตรวจสอบมาตรฐาน

● เป็นกรอบของการสร้างมาตรฐานที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้เกิดภายในเขตแดน เช่น การใช้เงินตราระบบมาตราชั่งตวงวัด กฎหมาย เป็นต้น

ความน่าสนใจที่มาจากกรณีนิยามเชิงรัฐศาสตร์ในช่วงต้น จะเห็นได้ว่า การมีพรมแดน หรือเขตแดน เส้นแบ่งเขตแดนนั้นชี้ชัดว่ามีพื้นที่ภายในเขตแดนนั้นๆ อย่างชัดเจน และขอบเขตที่กล่าวถึง มักเป็นพื้นที่ที่เชื่อมต่อกันที่ถูกทำให้ตัดขาดออกจากส่วนที่ควรจะเชื่อมต่อกันในนิยามของพื้นที่กายภาพ และมีพื้นที่ที่เรียกว่าส่วนใน ตรงกลาง หรือศูนย์กลางที่ชัดเจน ที่ทำหน้าที่บริหารหรือวางกติกาให้พื้นที่อื่นๆ รวมถึงพื้นที่ที่อยู่ชายขอบของดินแดน มีแนวทางปฏิบัติให้อยู่ภายใต้สิ่งที่เรียกว่า “กลุ่มพวกเดียวกัน” ทำให้เกิด “คนอื่น” “พวกอื่น” เกิดขึ้นตามมา

พื้นที่ เขตแดน และพรมแดนที่ซับซ้อนเข้ามาใกล้

ไม่เฉพาะนักรัฐศาสตร์ หรือนักปกครองเท่านั้นที่มีความสนใจต่อพื้นที่พรมแดน และเขตแดนยังมีนักมานุษยวิทยาจำนวนมากที่ให้ความสนใจต่อพื้นที่พรมแดน โดยในระยะแรก เป็นการพยายามทำความเข้าใจต่อ “คน” หรือ “ผลกระทบ” ของคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ชายแดน หรือพรมแดน ที่ได้รับแรงกระทำจาก เงินนโยบาย ปฏิบัติการภาครัฐ รวมถึงอคติหรือมายาคติทางชาติพันธุ์ Robert Alvarez เป็นผู้หนึ่งที่สนใจศึกษางานพรมแดน โดยเขาได้ทำการจัดกลุ่มและให้ภาพของงานเขียนเกี่ยวกับมานุษยวิทยาในพื้นที่ชายแดนที่ชัดเจน จนทำให้แบ่งกลุ่มที่ทำการศึกษายชายแดนออกได้เป็น 2 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่ม literalists ที่ทำการศึกษาสภาพของชายแดนตามที่เป็นจริง (การศึกษาความเป็นพรมแดนชายแดนหรือเขตแดนบนพื้นที่กายภาพ) อีกพวกหนึ่งคือ a-literalists ที่ศึกษาพรมแดนทางสังคม ที่เกิดขึ้นจากอิทธิพลทางภูมิรัฐศาสตร์และพฤติกรรมอันเกิดขึ้นจากผลความขัดแย้ง ความแตกต่างและการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของผู้คนอันเนื่องมาจากพรมแดนทางการเมือง ซึ่งงานการศึกษาพื้นที่พรมแดนทั้งสองกลุ่มนั้นไม่สามารถแยกขาดออกจากกัน ต่างก็มีส่วนที่ปฏิสัมพันธ์กันอยู่ภายในสายมานุษยวิทยาที่ทำการศึกษาเรื่องพรมแดนที่มีมากขึ้นเรื่อยๆ แต่อย่างไรก็ดีนักมานุษยวิทยาที่ศึกษางานพรมแดนยังถูกตั้งข้อสังเกต ถึงการขาดแคลนเป้าหมายและแนวทางร่วมในการศึกษาวิจัย นอกจากนี้นักมานุษยวิทยายังถูกตั้งคำถามถึงว่า ควรปรับมุมมองหรือกระบวนทัศน์ ที่มีต่อข้อค้นพบจากการศึกษาต่างๆ อย่างไร? รวมไปถึงการสะท้อนแนวทางการแสวงหาความรู้ (epistemology concerns) ทางมานุษยวิทยาต่อประเด็นทางสังคมที่เกิดขึ้นในพื้นที่พรมแดน และการเกิดขึ้นของเส้น

เขตแดนนี้เอง ที่ทำให้เกิดการปฏิบัติการข้ามพรมแดน (จักรกริช สังขมณี, 2551) และหากปฏิบัติการต่างๆ ที่เป็นประเด็น หรือหัวข้อการศึกษาเรื่องการข้ามพรมแดนที่เกิดขึ้นนั้น มาจากกระบวนการก่อเกิดของเขตแดน คำถามที่น่าสนใจคือ ใครเป็นผู้กำหนดเขตแดน และนอกจากเขตแดนอันเป็นเสมือนเส้นขอบของรูปทรงพื้นที่นั้น สะท้อนให้เห็นพื้นที่แดนแต่ละแดนได้อย่างไร ในแง่ของขอบเขต ความกว้างไกล ประชากรภายใต้ขอบเขตรวมไปถึงลักษณะของพื้นที่ที่พ้นไปจากความแข็งทื่อ สถิตนิ่ง ในมิติของการศึกษามนุษย์ที่ต้องประกอบไปด้วยคุณสมบัติของความเลื่อนไหล ซ้อนทับ ซ้อนเหลื่อมจะถูกทำให้เห็นกระบวนการในการศึกษาที่สะท้อนภาพที่ใกล้เคียงข้อเท็จจริงของพื้นที่ พรมแดน และชายแดน ได้อย่างไรซึ่งเป็นประเด็นที่ขบวนการศึกษาพรมแดนในปัจจุบัน

ในงานการศึกษาเรื่อง Borderlands/La Frontera : The New Metisa ของ Gloria Azaldua (อ้างถึงโดย จักรกริช สังขมณี, 2551) ถือได้ว่าเป็นงานศึกษาชิ้นสำคัญสำหรับนักพรมแดนศึกษา Gloria ทำการศึกษาโดยการนำเอาลักษณะทางกายภาพของ “ความเป็นพื้นที่ชายแดน” มาเปรียบเทียบกับพรมแดนที่ถูกสร้างขึ้นบน “พื้นที่ทางสังคม” โดยงานชิ้นนี้สะท้อนให้เห็นถึงพรมแดนในพื้นที่ทางสังคม หรือพรมแดนทางความคิดของมนุษย์ ที่ไม่ถูกจำกัดว่าจะเกิดเฉพาะแต่บริเวณพื้นที่พรมแดนเชิงกายภาพ และชี้ให้เห็นว่าพรมแดนทางสังคมหรือความคิดที่เกิดขึ้นนั้น เป็น “พรมแดนอุปมาอุปไมย” (Borderland metaphors) เป็นพรมแดนที่เกิดขึ้นได้ในทุกที่ทั่วโลก ที่ซึ่งวัฒนธรรมที่แตกต่างของผู้คนได้เดินทางมาปะทะสังสรรค์กัน หรือในพื้นที่ที่มีคนหลายเชื้อชาติมาอาศัยอยู่ร่วมกัน การก่อตัวขึ้นของพรมแดนทางความคิดจึงเป็นเสมือนพรมแดนทางกายภาพที่กั้นขวางแบ่งแยก หรือทำหน้าที่สร้างความเข้าใจและ/หรือสร้างความสับสน ต่อตัวตนและต่อคนอื่นไปต่างๆ นานา และรวมไปถึงการที่ผู้ที่พยายามข้ามพื้นที่หรือเส้นแบ่งอาจจะต้องเผชิญกับวิบากกรรมสารพัด อาทิเช่น การประณาม ความเกลียดชัง การถูกเอารัดเอาเปรียบ (จักรกริช สังขมณี, 2551)

เมื่อพิจารณาถึงพรมแดนทางสังคม หรือพรมแดนทางความคิด หรือที่ถูกกล่าวไว้ว่า “พรมแดนอุปมาอุปไมย” บ่งถึงความแน่ชัดว่า พรมแดนนั้นขยับเข้ามาอยู่ในระยะที่ประชิดมากกว่าเส้นแสดงขอบเขตจริงของพรมแดนในเชิงกายภาพ ความข้างต้นทำให้ผู้เขียนถึงปรากฏการณ์หลายปรากฏการณ์ที่แสดงให้เห็นรอบๆ ตัว ทั้งในกรณีของการลงพื้นที่ศึกษาวิจัย การทำงาน หรือแม้กระทั่งในการดำเนินชีวิตประจำวัน อาทิเช่น ในการลงภาคสนามในการวิจัยเรื่องนิเวศวัฒนธรรมในกลุ่มน้ำเพชรบุรี ผู้เขียนได้ทำการสัมภาษณ์

คุณป้าท่านหนึ่งในพื้นที่บ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรีนอกจากเนื้อความตามที่ต้องการแล้วยังมีท่อนตอนหนึ่งที่คุณป้า ได้มองไปยังเรือนพักของแรงงานพม่าซึ่งอยู่ไม่ห่างมากนักจากบ้านของตนเอง เรือนแถวนั้นประกอบไปด้วยชาวพม่าที่อยู่กันหลายครอบครัว เสียงจึงค่อนข้างอึกทึกเป็นเสียงที่คนอื่น ซึ่งในขณะนั้น ได้แก่ ผู้เขียน และคุณป้าผู้ให้ข้อมูล ไม่สามารถเข้าใจได้ป้าแสดงถึงความกังวลอย่างชัดเจนทั้งทางสีหน้าและน้ำเสียงต่อจำนวนที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ของแรงงานพม่า ซึ่งหากเป็นสภาพปกติหรือเป็นคนในถิ่นเดียวกัน สามารถเรียกได้ว่า พวกเขาเป็นเพื่อนบ้านของป้าเพราะที่พักอาศัยของทั้งป้าและชาวพม่ากลุ่มนั้นตั้งอยู่ไม่ห่างกันนัก แต่ป้าบอกว่าป้ากลัว คนพวกนี้ (พม่า) เพราะ “เขา” ชวนกันมามากขึ้นเรื่อยๆ และป้าคิดว่า “เขา” (แรงงานพม่า) กำลังยกไพร่พลมายึดบ้านเมืองเราในช่วงเวลานั้นซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่ผ่านมาประมาณเกือบสิบปี ผู้เขียนในตอนนั้นยังไม่ได้ใคร่ครวญถึงประเด็นสำคัญเรื่องพรมแดนหรือการข้ามแดนมากนัก แต่มีส่วนหนึ่งที่ผู้เขียนสัมผัสได้อย่างชัดเจนเด่นชัดคือ การที่ผู้เขียนได้มอง “ป้า” และ “แรงงานพม่า” เป็นประชากรในพื้นที่ศึกษาเหมือนกัน โดยไม่ได้แยกป้าออกจากกลุ่มแรงงานพม่าแต่อย่างใด (ซึ่งในทัศนะที่แสดงออกมาเรื่องนี้ไม่ได้เกี่ยวข้องกับงานวิจัย แต่หมายถึง ทัศนะที่มาจากความคิดของผู้เขียนเอง เมื่อขณะทำวิจัยในช่วงเวลานั้น) แต่เมื่อผู้เขียนได้หันมาสนใจเรื่องของพื้นที่ พรมแดน การข้ามพรมแดนกลับนึกถึงกรณีตัวอย่างข้างต้น ทำให้ตัวผู้เขียนมองเห็นว่า พรมแดนของป้าที่เอ่ยถึง มีความหมายถึงทั้งในสองส่วน คือพรมแดนในเชิงกายภาพ ซึ่งหมายถึง แผ่นดินไทยซึ่งขอบเขตของ “แผ่นดินไทย” ในทัศนะคติของป้าเอง ก็ไม่แน่ว่าจะมีลักษณะหรือพื้นที่ทางกายภาพเหมือนกับคนอื่นๆ หรือไม่ และพรมแดนทางความคิดซึ่งสัมพันธ์กับการรับรู้เชิงประวัติศาสตร์กรณีไทยและพม่าที่เป็นประเทศคู่สงคราม ความเกี่ยวเนื่องกับอคติเชิงชาติพันธุ์ทำให้การยึดดินแดนในความหมายของป้าคือภาพการดำรงอยู่เชิงรูปธรรมของแรงงานพม่ากลุ่มหนึ่ง ในที่ซึ่งป้ามองเห็นและสอดคล้องกับปัจจัยที่ก่อให้เกิดพรมแดนในความคิดของป้า ซึ่งในความเป็นจริงแล้ว จำนวนแรงงานพม่าหรือแรงงานต่างชาติในที่อื่นๆ ของประเทศไทย มีมากกว่าที่ป้าเห็น และกระจายตัวอยู่ในแทบทุกจังหวัดของประเทศ

อีกกรณีหนึ่งที่ในช่วงที่ผู้เขียนได้มีโอกาสเดินทางเข้า-ออกในพื้นที่เมืองเชียงตุง รัฐฉาน สาธารณรัฐแห่งสหภาพเมียนมาและได้ทำงานกับคนไทใหญ่ในพื้นที่เชียงตุงในช่วงหัวค่ำวันหนึ่งรถยนต์พาหนะที่ผู้เขียนใช้เดินทางในพื้นที่เชียงตุงถูกรถจักรยานยนต์ของชาวเชียงตุงซื้อสายพม่าฉีดยวนทำให้กระຈกข้างรถที่ใช้สำหรับมองหลังแตกหัก เจ้าของรถลุกขึ้นไปดูแล้วกลับมานั่งร่วมโต๊ะน้ำชาทำเพียงแต่ส่ายหัวและยิ้มอย่างเหนื่อยอ่อน ด้วยความ

สงสัยผู้เขียนจึงถามขึ้นว่า “ต้องแจ้งความหรือดำเนินคดีหรือไม่?” เจ้าของรถบอกว่า “มีดๆ ค่อยเอาก่อนหินไปเขวี้ยงหน้าบ้าน” ผู้เขียนสงสัยอย่างยิ่งว่า เหตุใดเจ้าของรถชาวไทใหญ่ จึงใช้วิธีการจัดการลักษณะนี้ ซึ่งไม่ได้ทำให้รถของเขาได้รับการชดเชยค่าเสียหายแต่อย่างใด และการ “เขวี้ยงก้อนหิน” ก็เป็นแต่เพียงการทำลายข้าวของเพียงเล็กน้อย ไม่มีจุดมุ่งหมายให้เกิดการเจ็บปวดทางร่างกาย คำอธิบายของเจ้าของรถน่าสนใจอย่างยิ่ง เมื่อเขากล่าวว่า ถึงแม้เขาจะดำเนินการด้วยการไปที่สำนักงานตำรวจ เขาก็ทำได้แต่เพียงรอเรียกชั้นศาลเพื่อไต่สวนคดี ซึ่งใช้ระยะเวลายาวนานมากและส่วนมากมักจะไม่นับลงด้วยข้อพิจารณาที่น่าพอใจนัก เขาจึงเลือกที่จะสั่งสอนเบาๆ แต่เพียงเท่านั้นเพียงแค่ระบายความอัดอั้นบางส่วนจากการถูกทำให้ข้าวของเสียหายเท่านั้น ในระยะเวลาสองสามปีที่ได้เข้าออกพื้นที่เห็นอย่างชัดเจนว่า เมืองเชียงตุงมีประชากรหลักเป็นชาวไทกลุ่มต่างๆ ทั้งไทใหญ่ ไทจีน ไทยอง นอกจากนั้นเป็นกลุ่ม “คนอื่น” ที่ไม่ใช่กลุ่มชาติพันธุ์ไท ในจำนวนน้อยนั้นมีทั้งกลุ่มคนเชื้อสายพม่าและชนกลุ่มน้อยในกลุ่มตระกูลภาษามอญ-เขมร ในขณะที่เดียวกันรัฐบาลเมียนมาเองก็พยายามผลักดันให้กลุ่มชาวเมียนมาเชื้อสายพม่าเข้ามาอาศัยให้มากขึ้น และเจ้าหน้าที่รัฐส่วนใหญ่ก็เป็นชาวเมียนมาเชื้อสายพม่าแต่สำนึกของความเป็นเจ้าของดินแดนของกลุ่มชาติพันธุ์ไทซึ่งมีจำนวนมากกว่ายังเป็นสำนึกการเป็นเจ้าของดินแดนกระแสหลักแต่พื้นที่และอธิปไตยรวมถึงข้อดับทกกฎหมายที่ควบคุมดูแลประชากรแสดงชัดถึงการเป็นอาณาเขตของเมียนมา ซึ่งแสดงชัดเจนในแง่ของขอบเขตและอาณาเขตประเทศ ที่มีเส้นพรมแดนชัด การณ์จึงกลับเป็นว่าในอาณาเขตของพรมแดนทางสังคมหนึ่งนั้น ถูกครอบทับ หรือเกิดการซ้อนทับกับพรมแดนในแง่ของกายภาพและการปกครอง อาณาบริเวณของพื้นที่ภายในพรมแดนของชาวเชียงตุงจึงมีพื้นที่ซ้อนทับกันมากกว่าหนึ่งพื้นที่การดำเนินชีวิตปกติอาจจะอยู่ภายใต้หลักใหญ่ของผู้คนกลุ่มใหญ่ที่อาศัยอยู่ แต่ทว่าเมื่อเข้าสู่อาณาบริเวณในเชิงอธิปไตยในดินแดนซึ่งแสดงออกผ่านหน่วยงานรัฐ พื้นที่ของรัฐกลับมีระบบบังคับที่แสดงความเป็นพื้นที่ที่แปลกแยกออกไปอีกพื้นที่หนึ่งหลังจากเหตุการณ์ดังกล่าว ผู้เขียนมีความสนใจต่อเนื่องจาก การปฏิบัติการในชีวิตประจำวัน หรือการดำเนินชีวิต ระหว่างพวกเขา (กลุ่มชาติพันธุ์ไท กับคนเชื้อชาติพม่า) มีปฏิสัมพันธ์กันอย่างไร ในโรงเรียนของรัฐไม่ว่าลูกหลานชาติพันธุ์ใดล้วนต้องเรียนในระบบโรงเรียนแบบรวมนั้นหมายถึง การเรียนนั้นไม่ได้แบ่งแยกกลุ่มเชื้อชาติแบบชัดเจนในโรงเรียน เด็กทุกคนย่อมมีปฏิสัมพันธ์กันฉันท์เพื่อนผู้ร่วมชั้นร่วมเรียนปกติ แม้เติบโตขึ้นมาแล้วยังมีการติดตอสื่อสารและคบหาระหว่างเชื้อชาติ โดยไม่มีปัญหาอะไร ชาวไทใหญ่ที่ผู้เขียนรู้จัก กล่าวว่า

ความจริงแล้วพวกเขาเองก็มีความสัมพันธ์ปกติระหว่างคนต่อคน คือ มีความเป็นเพื่อน และติดต่อสื่อสาร และเปลี่ยนกันในสังคมและยอมรับว่าไม่ว่าคนในเชื้อชาติใดก็ตาม ย่อมมีคนที่ดีและไม่ดีปะปนกันอยู่ โดยรวมๆ จึงไม่ได้มีปัญหาการเหยียดเชื้อชาติแต่เมื่อใดที่พูดถึงการข้ามพรมแดนของเชื้อชาติ เช่น การแต่งงาน ข้อพิจารณาของแต่ละกลุ่มเชื้อชาติจะมีความแตกต่างกันในทันทีกลุ่มชาวไทส่วนใหญ่ไม่ค่อยแต่งงานข้ามไปยังกลุ่มพม่า ซึ่งกรณีดังกล่าว ผู้เขียนนึกถึงกรณีของสมาชิกในครอบครัวชาวจีนที่รู้จักถูกขอให้เลือกคู่ครองใหม่ที่ไม่ใช่คนเชื้อสายเวียดนาม ซึ่งแม้ว่าในโลกปัจจุบันพรมแดนเรื่องเชื้อชาติจะถูกคลี่คลายสลายไปมากแล้วก็ตาม แต่จะเห็นได้ชัดว่าความคิดของพรมแดนทางสังคมนั้นอาจจะแฝงฝังอยู่ในรูปแบบอื่นๆ และไปไกลกว่าความเป็นเชื้อชาติ หรือชาติพันธุ์ เช่น ข้าราชการแต่งงานระหว่างชายกับชาย หญิงกับหญิง มักถูกหยาบคายวิพากษ์วิจารณ์อย่างกว้างขวาง

จากกรณีต่างๆ ผู้เขียนมองเห็นว่า พรมแดนไม่เคยปรากฏตัวในพื้นที่กายภาพที่บางครั้งใกล้ หรือไกลแต่พรมแดนนั้นปรากฏอยู่เสมอในห้วงคิดของผู้คนในสังคม นั้นหมายถึงพรมแดนผูกติดกับความเป็นคนและสังคมมากกว่าในเชิงกายภาพ เพราะมีนัยยะที่ย้อนแย้งกันเองในกรณีที่แม้เราจะบอกว่าการเกิดขึ้นของพรมแดนเป็นปฏิบัติการที่ก่อรูปจากคนด้วยเหตุผลจะในแง่มุมใดก็ตาม ทั้งเป็นไปเพื่อประกาศอธิปไตยเหนือดินแดนการประกาศความเป็นเจ้าของพื้นที่ทรัพยากร รวมไปถึงเป็นไปเพื่อรักษาสถานะของการอยู่ร่วมของชนหลายกลุ่มแต่เส้นพรมแดนเชิงกายภาพไม่อาจจะเกิดขึ้นได้เลยหากภาพของพรมแดนเหล่านี้ไม่ได้ถูกผลิตออกมาจากความคิดทั้งในเชิงปัจเจกและในแบบสังคมของผู้คน ปัจจุบันผู้เขียนมองว่าสถานะของพรมแดน และความเป็นพรมแดนนั้นถูกท้าทายครั้งใหญ่ จากการพัฒนารูปแบบการสื่อสารแม้ขนาดของโลกจะไม่ได้ย่อลงก็ตาม แต่ขนาดของการสื่อสารทางผัสสะกลับขยายกว้างไกล ทำให้เกิดพรมแดนในรูปแบบใหม่ที่มีทั้งมิติเชิงรูปธรรม และนามธรรม ทำให้ระยะห่างของพื้นที่พรมแดนนั้นหดสั้นลงเรื่อยๆ

พรมแดนระยะประชิด

ในขณะที่ผู้เขียนกำลังถอดบทเรียนกลุ่มชาวนาเกษตรอินทรีย์ที่จังหวัดมุกดาหาร เพื่อนแดนไกลก็ส่งข้อความถามถึงฝนฟ้าอากาศที่บ้านผู้เขียนจึงเริ่มเปิดแอปพลิเคชันสภาพภูมิอากาศเพื่อตรวจสอบสถานะอากาศที่บ้านที่มหาสารคาม เพื่อจะตอบเพื่อนที่อยู่อีกซีกโลกและหันกลับมาเจอกับข้อมูลของชาวนาที่ทำการค้าข้าวร่วมกับคู่ค้าที่อยู่ญี่ปุ่นโดยที่คู่ค้าหรืออาจจะเรียกว่ากลุ่มผู้บริโภคที่ต้องการข้าวที่ปลูกด้วยกระบวนการคุณภาพที่

ปลอดภัยจากสารเคมี และเขาซึ่งเป็นผู้บริโภคสามารถตรวจสอบเองได้ กลุ่มขวานาได้เล่าให้ฟังถึงการได้รับการถ่ายทอดเทคโนโลยีที่สามารถแจ้งพิกัดของแปลงนาในพื้นที่ไฮโดรให้กับผู้บริโภคในพื้นที่ของประเทศญี่ปุ่น ให้เห็นความเคลื่อนไหว การเจริญเติบโตของต้นข้าว และวิธีการปลูกและการบำรุงรักษาที่ผู้บริโภคไวใจได้โดยที่พวกเขาไม่จำเป็นต้องมาเดินตรวจสอบคู่กันกลางเถียงนาในจังหวัดไฮโดร โดยที่พวกเขาทำแต่เพียงการเปิดเครื่องมือสื่อสารหน้าจอสี่เหลี่ยมและทำการสื่อสารกันในหัวเวลาที่แทบจะเรียกว่าเป็นปัจจุบันขณะของกันและกัน ในโลกของพวกเขาพวกเขาแสดงให้เห็นราวกับว่าไฮโดรกับญี่ปุ่นนั้นประชิดติดกัน โดยมีเพียงเขตแดนบนพื้นที่สี่เหลี่ยมและระบบปฏิบัติการของมันเท่านั้น

จากสถานการณ์ในข้างต้น จะเห็นว่าหากเราเปรียบเทียบการเดินทางไปยังดินแดนซึ่งต่างออกไปจากถิ่นที่เดิมของการอยู่อาศัยระยะทางและการเดินทางนั้น มีผลต่อการเดินทางไปสู่พรมแดนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่เมื่อการสื่อสารถูกพัฒนามาถึงขั้นที่เกิดปรากฏการณ์ที่กล่าวในย่อหน้าข้างต้น เรากลับพบว่า พื้นที่ของดินแดนต่อดินแดนหรือระยะห่างระหว่างเรากับเขตแดนนั้นหดสั้นลง การเดินทางสู่ดินแดนอื่นนั้นครอบคลุมไปถึงการพาผัสสะ ตา หู และใจ นั้นไปสู่พื้นที่อื่นในเวลาอันสั้น เหลือเพียงผัสสะเพียงรส กลิ่น และสัมผัส เท่านั้น เราข้ามไปนั้น เราไม่ได้เข้ายังพื้นที่อื่นทั้งหมดยังมีบางส่วนของที่ตอกตรึงไว้ในพื้นที่ของตัวเราอยู่ครึ่งหนึ่งของผัสสะทั้งหมด แต่หากเปรียบเทียบกับยุคสมัยก่อนหน้าที่จะพัฒนาการสื่อสารได้เช่นเวลานี้ รับประทาน่ว่า นี่เป็นการเดินทางที่ก้าวมาไกลอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการก้าวข้ามพรมแดน

ในแง่ของพื้นที่ทางสังคม หรือพรมแดนทางสังคมระบบการสื่อสารไร้สายถูกนำไปสู่การประกอบสร้างของพรมแดนอันหลากหลาย แต่ยังคงรักษาสถานะบางอย่างของความเป็นพรมแดนไว้ได้อย่างน่าสนใจ เช่น การก่อให้เกิดกฎเกณฑ์ การก่อให้เกิดกลุ่มรวมไปถึงการรวมกลุ่ม และการคัดแยกผู้คนออกจากกัน เฉพาะในกรณีของโซเชียลมีเดีย facebook พบว่ามีจำนวนผู้ใช้ facebook ทั่วโลกมากถึง 1,191 ล้านคน หากดูประเทศผู้ใช้ facebook ในกลุ่มอาเซียนนั้นประเทศไทย มีจำนวนผู้ใช้ facebook ตอนนี้ 26 ล้านราย ในบรรดาผู้คนจำนวนมาก มีการรวมกลุ่มที่มีทั้งลักษณะกลุ่มปิดและกลุ่มเปิดจำนวนมากในแต่ละหน้าเพจทั้งแบบที่มีเจ้าของแบบปัจเจก หรือแบบการมีเจ้าของร่วมเป็นกลุ่ม มีลักษณะเป็นเหมือนพื้นที่แบบหนึ่งใครก็ตามสามารถ “ข้าม” จากพรมแดนของพื้นที่ของตนเอง เข้าไปยังพื้นที่ของผู้อื่นได้ トラบเท่าที่ผู้อื่น หรือเจ้าของบัญชีอื่นๆ อนุญาต ดังนั้นจึงพบการข้ามพื้นที่ไปมาบน facebook อยู่โดยตลอดเวลาทั่วโลก ถึงกระนั้น พื้นที่แต่ละ

พื้นที่ต่างมีหลักการกลางที่ยึดร่วมกันตามประกาศของผู้ให้บริการว่า สิ่งใดทำได้หรือทำไม่ได้ หากละเมิดหรือฝ่าฝืนจะถูกรายงาน และปิดบัญชีไปโดยปริยาย นอกจากนั้น ในอาณาเขตพรมแดนเฉพาะยังสามารถใช้กติกากลางๆ ในการเลือกที่จะสื่อสารไปยังพรมแดนของใครบ้าง และยอมให้ใครบ้างข้ามพรมแดนมาสื่อสารกับเรา

ในกรณีของการสร้างและข้ามพรมแดนในพื้นที่โซเชียลมีเดียที่มีผู้เขียนเคยมีประสบการณ์และเห็นว่ามีความน่าสนใจที่จะหยิบยก 2 กรณี ในกรณีแรกเป็นกรณีผลพวงอันเกิดจากการทำงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นของกลุ่มชาติพันธุ์กวย ในพื้นที่ศรีสะเกษประเด็นของการฟื้นฟูวัฒนธรรมกวย ซึ่งระหว่างที่ชาวบ้านนักวิจัยได้ดำเนินการวิจัยกลุ่มเยาวชน ซึ่งเป็นแกนหลักในการขับเคลื่อนงานวิจัยได้สร้างพื้นที่บน facebook ขึ้น เพื่อใช้เป็นพื้นที่สื่อสารระหว่างชาวกวยรุ่นใหม่ซึ่งกระแสนของพื้นที่ของชาติพันธุ์กวยบนโซเชียลมีเดีย นั้นขยายออกไปอย่างกว้างขวางในการสื่อสารและมีการสื่อสารการออกเสียงภาษากวยด้วยตัวอักษรไทย อยู่ในทำนองเดียวกับเพจ หรือพื้นที่ที่สร้างเฉพาะบน facebook ชื่อ “พูดกะเหรี๋ยไผ่ลั่ว” ซึ่งเป็นการบอกเล่าวัฒนธรรมและภาษากะเหรี๋ยไผ่ลั่ว ซึ่งเป็นกลุ่มที่ผู้เขียนทำการศึกษาวิจัยความเหมือนกันของการสื่อสารของกลุ่มชาติพันธุ์บนโซเชียลมีเดียสองกรณีคือ การใช้ภาษาของกลุ่มชาติพันธุ์สื่อสารกันภายในกลุ่มมีการแสดงออกถึง “กลุ่มก้อน” เดียวกัน และแยกระหว่างผู้อ่าน หรือผู้ติดตามที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน และต่างชาติพันธุ์กันอย่างชัดเจน ด้วยภาษา และประเพณีวัฒนธรรม หรือเรื่องราวภายในของกลุ่มชาติพันธุ์ที่คนนอกอาจจะไม่รู้หรือมีข้อมูลไม่มากเท่ากับคนใน ซึ่งผู้เขียนในฐานะผู้ติดตามเพจหรือชุมชนบนโซเชียลมีเดียมีความรู้สึกของพรมแดนอย่างชัดเจนในพื้นที่ที่ไม่ได้มีอยู่จริงเชิงกายภาพ แต่อย่างไรก็ตามพื้นที่บนเพจยังเปิดโอกาสให้บุคคลทั่วไปข้ามเข้าไปสู่พรมแดนแต่กำหนดลักษณะของการปฏิบัติการในพื้นที่ไว้เพียงไม่กี่ลักษณะ เช่น ผู้เขียนซึ่งทำได้เพียงเรียนรู้ภาษา วัฒนธรรมโดยไม่สามารรถแลกเปลี่ยนเชิงลึก โดยเฉพาะกับการใช้ภาษาเฉพาะของกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งไม่ใช่เพราะเจ้าของพื้นที่กำหนดเขตวงหรือห้ามแลกเปลี่ยน ทว่า ตัวผู้เขียนเกิดจากความรู้สึกของการเป็น “คนภายนอก” มากกว่าที่จะเป็นกลุ่มเดียวกันคนภายในพรมแดน และเขตแดนจึงเกิดขึ้นบนพรมแดนของพื้นที่เสมือนไม่ต่างจากเมื่อผู้เขียนได้เดินทางลงภาคสนามในการศึกษาวิจัย ซึ่งยังคงอยู่ในสถานะของ “คนนอก” ระยะเวลาที่ทำวิจัยที่เพิ่มขึ้นนั้น เพียงทำให้ผู้เขียนเป็น “คนภายนอก” ซึ่งอยู่ในระยะห่างที่ใกล้ “คนภายใน” เข้าไปเรื่อยๆ เท่านั้น ดังนั้น ผู้เขียนจึงมีข้อสังเกตว่าพื้นที่บนโลกโซเชียลมีเดียมีกระบวนการทำงานที่คล้ายคลึงกับการพื้นที่เชิงกายภาพ ซึ่งหากจะ

ทำความเข้าใจในแง่พื้นที่ พรหมแดนเขตแดน สามารถทำได้ทั้งในเชิงกายภาพ และพื้นที่เชิงสังคม และเป็นสิ่งที่นักพรหมแดนศึกษาอาจจะไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ในแง่มุมของการเป็นพื้นที่หนึ่งที่สะท้อนความคิดบนเขตแดนของคนที่มีความแตกต่างกัน

พื้นที่ เขตแดน และพรหมแดน : ก้าวข้าม หรือ มองข้าม

จากเนื้อหาข้างต้นที่เป็นเสมือนการทบทวนประเด็นในเรื่องของพื้นที่ เขตแดน และพรหมแดนที่ผู้เขียนมีความสนใจและดำเนินการวิจัยอยู่ ผู้เขียนมีประเด็นคำถามที่น่าสนใจสำหรับทบทวนตนเองเมื่อต้องการวิจัยที่ “ข้ามพรหมแดน” ประเด็นแรก คือ เมื่อจำเป็นต้องข้ามพรหมแดน นั้นย่อมหมายถึง การก้าวล่วงเส้นเขตแดนเข้าไปยังพื้นที่หนึ่งซึ่งไม่ใช่พื้นที่ที่ผู้เขียนดำเนินชีวิตอยู่เป็นปกติ เมื่อต้องข้ามพรหมแดน ย่อมต้องเห็นชัดว่า “เขตแดน” ระหว่างพรหมแดนสองพรหมแดนนั้นอยู่ตรงไหน อะไรคือเป็นเครื่องบ่งชี้หรือเป็นหลักเขตที่จะทำให้เราเห็นได้อย่างแจ่มชัด และไม่หลงอยู่พื้นที่ เช่นเดียวกับที่นักประดาน้ำที่ต้องมีความชัดเจนต่อทิศทางของผิวน้ำเพราะเมื่อเราอยู่ในน้ำลึกเราจะเริ่มแยกไม่ออกว่าเรากำลังว่ายขึ้นไปข้างบน หรือกำลังดำดิ่งลงไปเบื้องล่าง การหาเขตแดนในการกำหนดพื้นที่ทางกายภาพในการศึกษามีความชัดเจน เนื่องจากแทบทุกประเทศบนโลกมีการประกาศอธิปไตยบนดินแดนด้วยสัญลักษณ์ที่ชัดเจน ทั้งจากแนวเขตแผนที่ วัตถุแสดง แต่หากต้องทำการระบุขอบเขตเขตแดนในแง่ของการศึกษาทางมานุษยวิทยา ซึ่งมีการศึกษาหลายแขนง เช่น การศึกษาแนววัฒนธรรมศึกษา เป็นต้น เราจะสามารถระบุชัดเจนได้อย่างไร เส้นขอบเขตของวัฒนธรรมอยู่ ณ ตรงที่ใด? และกลุ่มประชากรที่เป็นเป้าหมายในการศึกษาควรจะมีมากน้อยเท่าใด จะกำหนดเลือกจากพรหมแดนเชิงกายภาพหรือพรหมแดนทางวัฒนธรรม หรือชาติพันธุ์ และหน่วยในการวิเคราะห์ (unit of analysis) ควรจะสัมพันธ์กับอะไรบ้างเหล่านี้ล้วนเป็นคำถามของผู้เขียนเอง ในทุกๆ ครั้งที่ลงพื้นที่การศึกษา หรือครุ่นคิดเกี่ยวกับเรื่องของพรหมแดนในการทำงาน

กรณีสำคัญที่สุดที่ผู้เขียนมีความเห็นว่า มีความสำคัญในฐานะเป็นประเด็นต้นทาง คือ การสำนึกได้ว่า ตนเอง (ผู้เขียน) ก็มีพรหมแดนของความคิด ความเข้าใจ อย่างจำกัดในแบบหนึ่ง ซึ่งกลุ่มที่ศึกษาหรือที่เกี่ยวข้องเองก็มีพรหมแดนทางความคิดของพวกเขาเช่นกัน การชัดเจนว่าพื้นที่พรหมแดนทางความคิด ความรู้ ของผู้วิจัยเป็นอย่างไร ผู้เขียนเห็นว่ามีสำคัญยิ่งในการกำหนดตำแหน่งที่ของตัวเองในการศึกษาวิจัยพรหมแดนที่ถูกมองข้ามมากที่สุดในการดำเนินงานวิจัยของผู้เขียนเอง คือ พรหมแดนภายในของผู้วิจัย อย่างที่

กล่าวมาข้างต้น ซึ่งหลายต่อหลายครั้งทำให้ผู้เขียนเองต้องเกิดข้อผิดพลาดเกี่ยวกับข้อมูล หรือวิธีการที่ได้มาของข้อมูลเสมอๆ จนกระทั่งถึงปัจจุบัน ซึ่งแทนที่ผู้เขียนจะสามารถ “ข้ามพรมแดน” แต่กลับเป็นว่า ผู้เขียนเพียงเป็นผู้ “มองข้าม” ในประเด็นสำคัญไปอย่างน่าเสียดายแต่ในขณะเดียวกันความผิดพลาดดังกล่าวก็เป็นเครื่องกระตุ้นให้ผู้เขียนต้องการขยายพรมแดนของความรู้ความเข้าใจที่มีต่อทั้งตนเองและกลุ่มประชากรในการศึกษา

สุดท้ายแล้ว ผู้เขียนเห็นว่า การศึกษาข้ามพรมแดนนั้น ประกอบไปด้วย มิติที่หลากหลาย ในพรมแดนหนึ่งๆ อาจจะมีมิติซ้อนทับมากมายนับไม่ถ้วนการศึกษาข้ามพรมแดนอาจจะจำเป็นต้องมองเห็นเขตแดนอย่างน้อยก็ในแบบบางเลื่อนเพื่อทำให้ชัดเจนขึ้นเรื่อยๆ เมื่อได้ลงมือทำวิจัย และเป็นการกำหนดขอบเขตของการทำงานที่ชัดเจนก่อนที่จะเดินเข้าไปสู่พื้นที่ภายในพรมแดนที่มีพื้นที่ที่ซ้อนทับกันอยู่และแต่ละพื้นที่ล้วนมีความเคลื่อนไหวอยู่โดยตลอดผ่านแรงผลักดันต่างๆ ทางสังคม แม้สุดท้ายแล้วความหลากหลายนี้อาจจะไม่คลี่คลายด้วยการวิจัยเพียงไม่กี่ชิ้นแต่งงานแต่ละชิ้นจะเป็นส่วนประกอบร่างที่สำคัญของพื้นที่และพรมแดนที่ชัดเจนมากขึ้นเรื่อยๆ ในอนาคตและอาจจะเป็นส่วนช่วยขยายหรือสร้างพรมแดนของความรู้ใหม่อย่างไม่สิ้นสุด

เอกสารอ้างอิง

- คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยกาฬสินธุ์. (2558). **วิถีสังคมมนุษย์**. 3 (2) กรกฎาคม – ธันวาคม 2558. ขอนแก่น : คลังนาวิทยา.
- คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. (2551). **ข้ามพรมแดนความรู้แห่งสังคมศาสตร์ไทย**. เชียงใหม่ : ห้างหุ้นส่วนสามัญ โคชยัน มีเดียทีม.
- จักรกริช สังขมณี. (2551). “พรมแดนศึกษา และมานุษยวิทยาชายแดน การเปิดพื้นที่ การสร้างเขตแดนและการข้ามพรมแดนความรู้”. **วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่** ฉบับพิเศษ. 20(2/2551).
- ยศ สันตสมบัติ และคณะ. (2555). **ชนชายแดนกับการก้าวข้ามพรมแดน**. เชียงใหม่ : วนิดาการพิมพ์.
- พุดกะเหรัย (ไพล่). (2559). พุดกะเหรัย (ไพล่). ใน Facebook [Group page]. 14 พฤษภาคม 2559. <https://www.facebook.com/SpeakPwoKare/?fref=ts>
- ศุภมิตร ปิติพัฒน์. (2553). “เขตแดน พรมแดน ชายแดน”. **จุลสารความมั่นคงศึกษา**. ฉบับที่ 77 มิถุนายน 2553.

ไอที 24 ชั่วโมง. (2557). สถิติการเติบโตของผู้ใช้ Facebook ในไทย และช่วงเวลาไหน คนใช้ facebook มากสุด?. <http://www.it24hrs.com/2014/infographic-thai-facebook-user-2014/>. (14 พฤษภาคม 2559)